

Тетяна Сенюшкіна

ЕТНОКОНФЛІКТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КРИМУ І ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ В ЧОРНОМОРСЬКО-КАСПІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ

T.Senyushkina. Conflict potential in interethnic relations in Crimea and international security in BlackSea-Caspian region. The main factors which have influence on the forming of conflict potential in interethnic relations in Crimea in the context of problem of international security in BlackSea-Caspian region, are investigated in the article.

Етноконфліктний потенціал Криму формується під впливом низки чинників, серед яких доцільно виділити такі: геополітичний, релігійний, економічний, соціальний, культурно-ідеологічний. Безумовно, загальна нестабільність політичної ситуації в українській державі, також як і геополітичне суперництво, на тлі якого відбувається боротьба за ключові політичні ресурси в Україні, впливає на міжетнічні стосунки в Криму. Водночас спостерігаються деякі внутрішні тенденції в розвитку кримської спільноти, які певною мірою також можна вважати етноконфліктогенними чинниками. В свою чергу, внутрішні процеси в автономії відчувають вплив релігійних, культурно-ідеологічних і геополітичних впливів ззовні, що не може не відбиватися на розвитку етнополітичних процесів у Криму. Отже, всебічний аналіз, також як і якісний прогноз розвитку етнополітичної ситуації в Криму, стає можливим за комплексного підходу до аналізу «зовнішніх» і «внутрішніх» чинників. Проте це завдання виходить за рамки нашої статті і вимагає окремого розгляду. В нашій статті ми обмежимося аналізом деяких з названих чинників і проаналізуємо їх у контексті проблеми безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні.

Проблеми безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні досліджуються у великій кількості публікацій як зарубіжних, так і вітчизняних авторів. У зв'язку з цим доречно назвати таких українських дослідни-

ків, як О.Бодрук, А.Висоцький, В.Глебова, В.Дергачов, В.Дубовік, Б.Парахонський, Т.Стародуб. У роботах цих авторів розглядаються політичні, економічні, військово-стратегічні аспекти безпеки в регіоні.

Деякі концептуальні та практичні аспекти проблеми визначення поняття регіональної безпеки та питання створення регіональних структур безпеки розглядають О.Білорус, Х.Булл, Є.Кіш, Д.Лук'яненко. Значним внеском у розвиток вітчизняної науки є індивідуальні та колективні монографії І.Бінька, С.Головащенко, В.Кременя, Ю.Павленка, Ф.Рудича, В.Ткаченка, які розглядають процеси формування геополітичних ідентифікацій України як чинник її внутрішньої та зовнішньої політики в галузі безпеки.

Етнополітичні процеси в Криму привертають увагу не лише українських, але і зарубіжних дослідників. Різноманітні аспекти кримської етнополітичної ситуації розглядаються в роботах Д.Ареля, О.Велешка, М.Кирюшка, В.Котигоренка, О.Майбороди, А.Мальгіна, О.Мотиля, Е.Муратової, А.Никіфорова, В.Петрова, В.Степанова, В.Тишкова та ін.

Особливість Чорноморсько-Каспійського регіону — це, перш за все, його місцезнаходження, для якого характерне конфліктогенне оточення. З одного боку, він граничить з Балканами, для яких характерні перманентні етнічні і соціально-економічні конфлікти, з іншого — з Близьким Сходом, де основна напруга пов'язана з американською військовою операцією в Іраку. На Півдні нестабільність викликана протиріччями у стосунках Росії і Грузії, що виявилися найгостріше в ході грузино-південноосетинського конфлікту і військової операції, яка була здійснена Росією в серпні 2008 р. Латентний фон нестабільності в регіоні зберігається також внаслідок напруженості в стосунках США і Ірану, що помітно загострилися останніми роками.

Традиційно в регіоні було п'ять основних геополітичних гравців: Росія, Туреччина, Іран, Китай і США. Характерно, що після подій 11 вересня 2001 р. у регіоні відбувається процес структурних змін, процес, який і сьогодні ще не до кінця осмислений і важко прогнозований за своїми віддаленими наслідками¹.

Спробуємо розібратися, в чому ж особливість цих змін? Перш за все, після 11 вересня 2001р., як нової точки відліку для глобальної геополітики, США фактично проголосили Чорноморсько-Каспійський регіон сферою своїх життєво важливих інтересів і почали здійснювати відповідні дії в цьому напрямі. Відзначимо, що до цих подій США не були основним геополітичним гравцем у регіоні.

У цьому сенсі показовим прикладом служить остання Стратегія національної безпеки США, в якій чітко сформульовані цілі, наміри,

методи політики США на геополітичній арені миру в цілому і в Чорноморсько-Каспійському регіоні зокрема. Відмітною особливістю стратегії є положення про новий характер реагування на нові загрози. До цього традиційно застосовувався принцип «рефлекторного реагування», коли у відповідь на конкретну загрозу розроблялися і проводилися певні акції. Після подій 11 вересня 2001 р. вперше в Стратегії США з'являється ідея превентивного реагування, коли реакція не наступає за загрозою, а здійснюються попереджувальні дії відносно потенційної загрози, у тому числі із застосуванням військової сили.

Друга особливість стратегії полягає у тому, що акцент робиться на необхідності створення широких коаліцій на ситуативній основі. Тобто пропонується створювати неформальні, розмиті структури, замість блоків з чіткими статутами, зоною відповідальності, військово-політичним командуванням тощо.

Третя особливість нової Стратегії національної безпеки США — це акцент на розширенні військової присутності США у всіх регіонах світу. Фактично це положення підтверджується присутністю американських військ у країнах Центральної Азії, Грузії, Афганістані, Перській затоці.

Тепер проаналізуємо роль Росії в регіоні. Росія завжди розглядала Чорноморсько-Каспійський регіон як надто важливий чинник своєї національної безпеки. У зв'язку з цим останніми роками спостерігається посилення суперництва між США і Росією за сферу впливу в регіоні. Як підтвердження, можна пригадати історію з будівництвом нафтопроводу Баку-Джейхан. Спочатку розглядалися три стратегічні варіанти транспортування нафти — через Іран, Туреччину та Росію. Відомо, що США здійснювали прямий тиск на нафтовидобувні компанії, щоб прокласти маршрут, що існує нині. Мета подібних дій — не допустити контролю Росії над транспортуванням нафти, а також унеможливити проходження нафтового коридору через Іран. Загалом, можна стверджувати, що фактично США здійснюють масштабну і планомірну діяльність щодо витіснення Росії з регіону, що не може не викликати протидії з боку Росії.

Що ж до ролі України в регіоні, то цілком очевидно, що вона не є тут ключовим гравцем, хоча і має вигідне в геополітичному сенсі географічне положення. Реальна роль України в геополітичних процесах Чорноморсько-Каспійського регіону визначається декількома причинами. По-перше, це внутріполітичні конфлікти, які розхитують політичну систему. По-друге, непослідовність геополітичної позиції. У зв'язку з цим доречно нагадати, що в новій стратегії національної безпеки США Україна навіть не згадується.

У контексті проблеми безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні особливої актуальності набуває осмислення виходу на політичну арену ісламського руху, який набуває дедалі більшого впливу на політику в глобальних масштабах. Сьогодні радикальні ісламські політичні рухи і організації діють в різних частинах мусульманського світу: «Хезболлах» — в Лівані, «Хамас» — в Палестині, «Фронт ісламського порятунку» — в Алжирі, «Талібан» — в Афганістані. Існують також міжнародні радикальні ісламські організації, які мають наднаціональний характер і мережеву структуру. Зокрема, в 1996 році Усам Бен Ладен на основі розрізнених ісламських рухів, організацій і груп, що конфліктують один з одним, створив «Міжнародний ісламський фронт джихаду проти іудеїв і хрестоносців», ядром якої стала організація «Аль-Каїда».

Питання про осмислення політичної ролі ісламу в Чорноморсько-Каспійському регіоні сьогодні є предметом академічних дискусій як на Заході, так і в мусульманському світі. Іранська революція 1979 року, ірано-іракські війни 1980–1988 років, громадянська війна в Афганістані, війни в Перській затоці 1991 року, американське вторгнення до Іраку, військові дії в Лівані — ось неповний список історичних подій, що дає змогу говорити сьогодні про актуальність феномена політизації ісламу. При цьому особливої уваги, на наш погляд, заслуговує аналіз двох міфів, що активно циркулюють не лише в ЗМІ, але і в академічних дискусіях. Ми маємо на увазі міф про «ісламську загрозу» і міф «про зіткнення цивілізацій».

Актуальність ідеї «зіткнення цивілізацій» багато в чому зумовлена появою на початку 90-х років статті американського політолога Семюеля Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій»², а згодом і його книги за однойменною назвою³. Ідеї Гантінгтона про принципово новий характер сучасних конфліктів, що розвиваються на основі цивілізаційних відмінностей, спочатку викликали гостру критику. Проте майже через десять років, після терористичних актів 11 вересня 2001 р. в США, а потім і в інших країнах, наукова і політична еліти світу серйозно заговорили про «ісламську загрозу».

Основні причини активізації ісламського руху знаходяться в економічній сфері. На думку Дж.Стигліца, зростаючий розрив між багатими і бідними країнами залишає все більше людей «третього світу» в жорстокій бідності. Незважаючи на численні обіцянки міжнародних організацій типу Всесвітнього банку, які були дані протягом останнього десятиліття ХХ ст., кількість людей, що живуть у бідності, зросла майже на 100 млн⁴.

Друга причина лежить у сфері культури: йдеться про поширення секулярних ідей, переконань, ціннісних орієнтацій, західного менталітету на мусульманський світ, що сприймається як культурна експансія. Як наслідок, мусульмани прагнуть проявити себе як політично активна сила. Зміна образу життя, ціннісно-святоглядної системи завжди веде за собою виникнення протестних рухів⁵.

Отже, є всі підстави стверджувати, що протидія глобалізації в ісламському світі справді існує. Більш того, останніми роками вона набула характеру відповіді панісламського зразка, при цьому найбільш активну роль у цих процесах відіграють ісламські політичні організації і рухи.

Оцінюючи подібні тенденції, слід враховувати, що іслам і політика за своєю суттю є невід'ємними один від одного. Згідно з канонічними основами, що викладені в Корані, іслам визнає єдність світської і церковної влади, що не є характерним для християнського світогляду. Ключові положення політизації сучасного ісламу були розроблені на основі Корану і Сунни в працях його головних ідеологів — єгиптянина Саїда Кутба, пакистанця — Абу Ала Маудуді, іранського аятоли — Рухолли Хомейні та ін. Специфіку цього феномена визначає глибинний зв'язок ісламу з політичною і соціальною організацією мусульманського співтовариства, з громадською солідарністю.

Таким чином, сучасний політизований іслам є фактично однією з форм збереження ісламською цивілізацією своєї самобутності перед лицем культурної експансії західної цивілізації, що абсолютизує свій власний історичний досвід і прагне видати його за загальносвітовий. Небезпека цієї форми полягає в тому, що іслам як релігійно-світоглядна система стає засобом досягнення політичних цілей⁶.

Сьогодні в країнах Заходу активно впроваджується установка в масову свідомість, відповідно до якої формується уявлення, що політичний іслам тісно пов'язаний з тероризмом і тому він розглядається як серйозна загроза безпеці. Внаслідок цього в суспільстві формується атмосфера взаємного недовір'я і підозрілості.

Подібні установки в суспільстві досить негативно позначаються на міжетнічних і міжконфесійних стосунках. Для України подібні тенденції у сфері суспільної свідомості украй небажані, оскільки в цілому в українській державі сьогодні кількість мусульман становить від 1,5 до 2 млн чол. Примітний такий факт: Україна увійшла до п'ятірки європейських країн із значною питомою вагою мусульманського населення, що проживає компактно. За кількістю мусульман Україна поступається таким країнам, як Туреччина, Албанія, Німеччина і Франція, але вже випереджає в цьому відношенні Болгарію,

Македонію, Край Косово. Динаміка поширення ісламу в Україні впродовж останніх 11 років залишається стабільно високою⁷. У Криму мусульмани становлять 11%. Загалом мусульманське середовище в Криму не є однорідним і багато в чому залежить від зовнішнього впливу, який здійснюється переважно Туреччиною і арабськими країнами⁸.

Аналіз впливу релігійного чинника на формування етноконфліктного потенціалу в Криму доцільно розглянути в контексті двох ключових проблем: інституційного конфлікту усередині православної церкви і процесів, що відбуваються в мусульманському середовищі. Як відомо, на сьогодні в Україні є три православні церкви: Українська православна церква (Московський патріархат), Українська православна церква (Київський патріархат) і Українська автокефальна церква. Більшість парафій і, відповідно, православних віруючих в Криму належить до УПЦ Московського патріархату (УПЦ МП). Парафії УПЦ Київського патріархату (УПЦ КП) не чисельні і об'єднують, як правило, українців, що активно відстоюють принципи національного відродження української культури і, відповідно, власної, незалежної від «Москви» церкви. Явних конфліктів між віруючими УПЦ МП і УПЦ КП в Криму не спостерігалось, однак у розвитку міжконфесійних стосунків чинник розділення церков відіграє певну роль. Зокрема, це виявляється в перевагах кримськотатарських релігійних лідерів, які вступають у контакти переважно з ієрархами УПЦ КП.

Мусульманське середовище в Криму також не є однорідним. Багато в чому це викликано тим, що в Україні діє декілька духовних центрів мусульман: Духовне управління мусульман Криму (ДУМК) з 1991 р., що об'єднує переважно кримських татар; Духовне управління Мусульман України (ДУМУ) з 1992 р.; а також Духовний центр мусульманських общин України (ДЦМОУ) з 1994 р. Крім того, в Криму є незалежні мусульманські общини.

Зовнішній вплив на кримських мусульман здійснюється за двома взаємовиключними векторами — турецьким і арабським, що є причиною розколу серед місцевих мусульманських общин. Основними каналами арабського впливу на кримських мусульман у різний час виступали благодійні фонди «Бірлік» і «Зам-Зам», а також міжобласна асоціація громадських організацій «Аль-раїд». Турецький вплив здійснюється завдяки постійним контактам меджлісу кримськотатарського народу з офіційними урядовими і релігійними структурами Туреччини.

Сьогодні на території Криму діють представники трьох радикальних фундаменталістських релігійно-політичних течій: вахабізму,

партії «Брати-мусульмани», а також партії «Хізб-ут-тахрір» (Ісламська партія відродження). Фактично діяльність представників цих релігійних общин не підконтрольна муфтіяту і меджлису. На наш погляд, тенденція до релігійного розшарування кримськотатарського мусульманського середовища не виключає актуалізації внутрішньоісламського протистояння, що може викликати загострення міжконфесійних і міжнаціональних відносин у Криму⁹.

Географічні і кліматичні особливості Кримського півострова визначають систему ієрархії найбільш цінних ресурсів, за які ведеться боротьба на рівні політичних домагань. Одне з провідних місць у цій ієрархії займає земля, особливо на прибережних територіях, де з економічного погляду уявляється найбільш перспективним вкладенням інвестицій і капіталу. У зв'язку з цим земельна проблема в Криму виступає як каталізатор етнополітичної напруженості і «спливає» на поверхню залежно від політичної кон'юнктури більш високого рівня. Зазвичай земельна проблема використовується для розпалювання міжнаціональної ворожнечі і дестабілізації обстановки на півострові напередодні виборів.

Головна причина актуалізації земельної проблеми в Криму пов'язана з її приватизацією. Значною мірою впливають на розвиток подій також недосконалість законодавства в цій сфері, непрозорість процесу виділення землі в найбільш престижних районах — на Південному березі Криму і в передмістях Сімферополя, а також внутрішні міграції кримських татар, які поступово виїжджають зі степових районів, не привабливих з економічної точки зору.

Земельна проблема в Криму часто загострюється. Періодично в Сімферополі уряд автономії пікетують кримські татари, які вимагають виділення землі на Південному березі Криму. Кілька років тому в Тихій бухті поблизу Коктебеля виникло протистояння між репатріантами і слов'янським населенням.

Неодноразово земельну проблему розглядали представники центральної влади і генеральної прокуратури. У Сімферополі проходили засідання міжвідомчої комісії Ради національної безпеки і оборони України (РНБОУ) з земельних проблем автономії і перевірки дотримання вимог законодавства, реалізації державної політики у сфері регулювання земельних відносин. Представники Генеральної прокуратури України озвучували десятки прикладів зловживань у земельній і майновій сферах в Криму і заявляли про причетність до цього кримських посадових осіб усіх рівнів. Як повідомляли ЗМІ, внаслідок прокурорських перевірок у державну комунальну власність було повернено 197 га земель, до суду подано 173 позови на 1 млн гривень. Як

виявилось, земля незаконно відчужувалася всіма без винятку органами влади: від уряду Криму до сільських рад.

Останнім часом почали робитися певні кроки у напрямі розв'язання земельної проблеми. Центральними органами влади була розроблена Концепція формування земельного кадастру, яка, проте, так і не дійшла до стадії практичного впровадження.

Явною ознакою бажання влади розв'язувати проблеми, що накопилися в цій сфері, став прецедент, відповідно до якого суд зобов'язав кримських татар визволити захоплені землі у передмісті Сімферополя, — селі Чистенькому. Сімферопольський районний суд визнав акцію протесту незаконною і зобов'язав відповідні служби вжити заходів щодо відновлення законних прав власника. Матеріали про самозахоплення, організовані кримськими татарами, побували в Державній архітектурно-будівельній комісії і адміністративній комісії районної ради, де були визнані порушенням закону.

До рішення земельного питання в Криму підключилася також і Верховна Рада України, яка ухвалила Закон «Про внесення змін до Кримінального і Карно-процесуального кодексів України щодо відповідальності за самовільний захват земельної ділянки». Відповідно до закону Кримінальний кодекс України був доповнений статтею 356-1 такого змісту: «Самовільний захват земельної ділянки карається виправними роботами на термін від шести місяців до одного року або штрафом від ста до двохсот п'ятидесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Ті самі діяння, здійснені за попередньою угодою групою осіб, караються позбавленням волі на термін від трьох до п'яти років. Організація групових дій, направлених на самовільний захват земельної ділянки, а також особисту участь у цих групових діях караються арештом строком до шести місяців або обмеженням свободи на строк до трьох років, або позбавленням волі на такий самий термін. Дії, передбачені цією статтею, у разі, якщо вони завдали значної шкоди підприємствам, установам, організаціям або окремим громадянам, караються обмеженням свободи на строк до п'яти років або позбавленням волі на строк до шести років».

Проте спроби органів державної влади застосувати цю законодавчу норму стосовно кримських татар, що незаконно захопили землю, призвели до ще більшого загострення ситуації. Піком конфлікту стали події 1 листопада 2007 р. в м. Сімферополі на вул. Балаклавській і інцидент на плато гори Ай-Петрі 6 листопада 2007 року, коли на підставі вирішення суду бійці спецпідрозділу «Беркут» ліквідували самозахоплення і знесли незаконно встановлені торговельні намети. Реакція кримських татар на ці події перевершила всі прогнози. Широкий

резонанс у суспільстві викликали повідомлення в ЗМІ про вживання з боку кримських татар вогнепальної зброї в зіткненнях з представниками МВС і спецназу, а також те, що вперше на офіційному рівні була озвучена установка меджлісу на підготовку до мобілізації кримських татар в оборонних цілях.

Зокрема, меджліс ухвалив постанову, в якій вказувалося не лише на необхідність проведення акцій протесту, але і рекомендувалося «приступити до формування окремих мобільних груп і відпрацювати способи їх оперативного сповіщення для подальшого збору у визначеному місці і в певний час». У постанові також рекомендувалося запропонувати місцевим органам національного самоврядування ініціювати створення добровільних груп самооборони. Незважаючи на те, що на цю постанову пізніше було накладено вето голови меджлісу М.Джемільова, документ попав у пресу, що сприяло поширенню в Криму нових чуток і міфів.

Підсумовуючи, хотілося б відзначити складність ситуації, в якій опинилося кримське співтовариство після серпневих подій 2008 р. Враховуючи те, що «розморожені» конфлікти нерідко мають ланцюгову реакцію, не можна виключати подальшого загострення етнополітичної ситуації в Криму. Головною причиною, яка може дестабілізувати обстановку в Криму, є геополітичне суперництво в Чорноморсько-Каспійському регіоні. Важливу роль у великій геополітичній грі може зіграти ісламський чинник, вірніше, його використання в політичних цілях різними геополітичними акторами, що беруть участь у боротьбі за доступ до ключових ресурсів регіону. У цих умовах негативну роль можуть відіграти внутріполітичне протистояння в Україні, яке помітно загострилося останнім часом, а також проблеми соціально-економічного характеру, які загострюються в умовах світової фінансової кризи. Отже, на основі вищевикладеного можна дійти висновку:

1. Загалом аналіз подій у Криму показує, що етнополітична ситуація знаходиться тут в стані «пульсації» міжетнічної напруженості.

2. Аналіз тенденцій розвитку в релігійній сфері кримської спільноти дозволяє стверджувати, що релігійний вимір етноконфліктних ситуацій визначається чинниками, більшість з яких зумовлені культурно-історичними особливостями міжконфесійних стосунків і умовами перехідного періоду суспільства.

3. Аналіз державних підходів до врегулювання земельної проблеми в Автономній Республіці Крим підтверджує, що ситуація в автономії перебуває під пильною увагою і контролем центральних органів влади в Україні. Триває пошук найбільш ефективних механізмів вирішення етносоціальних проблем в автономії, в першу чергу у сфері розподілу

земельних ресурсів. Однак слід враховувати, що на рішення земельного питання в Криму суттєво впливають як конфігурація внутрішніх економічних і політичних ресурсів, так і зовнішні чинники.

4. Подальший розвиток етнополітичних процесів в автономії залежатиме від політичної кон'юнктури, що буде формуватися в українському політикумі, а в довгостроковій перспективі вирішальну роль відіграватиме демографічний чинник.

5. Прогнозування ситуації в Криму має враховувати використання політичними і етнічними елітами етноконфесійного чинника в маніпулятивних цілях, а також високий ступінь готовності кримських татар до етнополітичної мобілізації.

6. Рівень стабільності в Чорноморсько-Каспійському регіоні великою мірою визначатиметься характером і інтенсивністю геополітичного суперництва.

7. Найбільш перспективними напрямками подальших досліджень проблеми можна вважати всебічне дослідження механізмів маніпулювання релігійними символами в країнах Чорноморсько-Каспійського регіону, зокрема, використання ісламського чинника в політиці і вплив релігії на політику і безпеку.

¹ Гончаренко О. Чорноморсько-Каспійський регіон у системі європейської та глобальної безпеки // Розширена Європа та виклики безпеці в Чорноморсько-Каспійському регіоні: Збірка статей на основі матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 2003 / Національний інститут проблем міжнародної безпеки; Фонд Фрідріха Еберта / Гол. редактор: Б.Парахонський. — К., 2003. — С. 26–30. — С. 26.

² Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. — 1994. — № 1. — С. 33–48.

³ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М.: Алгоритм, 2003. — 603 с.

⁴ Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции. — М.: Мысль, 2003. — С. 23.

⁵ Давыдова В. Исламский фундаментализм как ответ на вызовы глобализирующегося мира // Религия и гражданское общество: кризис идентичности и новые вызовы постсекулярного общества. Материалы VII международного семинара 8–10 ноября 2007 г., г. Ялта / Под ред. Т.А. Сенюшкиной. — Севастополь: НПЦ ЭКОСИ-гидрофизика, 2008. — С. 40–41.

⁶ Мартынкин А. Современные движения политического ислама как один из ответов исламской цивилизации на вызовы Запада // Религия и гражданское общество: кризис идентичности и новые вызовы постсекулярного общества. Материалы VII международного семинара 8–10 ноября 2007 г., г. Ялта. — С. 90–92.

⁷ Кирюшко М.І. Історіографія сучасного українського ісламознавства і становлення мусульманської спільноти в незалежній Україні // Культура народів Причорномор'я. — 2002. — № 28. — С. 148–166.

⁸ Сенюшкіна Т.О. Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики): Монографія. — О.: ОРІДУ НАДУ, 2005. — С. 120.

⁹ Сенюшкіна Т.А. Политизация ислама и проблемы безопасности в Черноморско-Каспийском регионе // Чорноморська безпека. — 2009. — № 1 (11). — С. 29–32. — С. 32.